

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlməsi və Nuru paşanın rəhbərliyi altında Gəncədən Bakıya gəlməsi, bir neçə şəhər in azad edilməsi və sentyabrın 15-də şiddətli döyüşlər nəticəsində Bakının azad edilməsi tarixi hadisə idi. Qədirbilən Azərbaycan xalqı bunu heç vaxt unutmayacaq, şəhidlərin əziz xatirəsini daim öz qəlbində yaşadacaqdır.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində Lənkəran bölgəsi əvvəlcə bolşevik, sonra isə denikinçi qüvvələrin nəzarəti altına keçmişdi. Onlar da Azərbaycan xalqının bu bölgəyə olan səhəblik haqqını tanımaq istəmirdilər. Nəhayət, Qarabağın dağlıq hissəsi də erməni-daşnak qüvvələrinin nəzarəti altına düşmüşdü. Dünya müharibəsinə cəlb edilmiş türk-müsəlman əsgər və zabıtlardan ibarət olan, təşkilinə yenidən başlanan və milli hərbi qüvvələri özündə birləşdirən Müsəlman korpusunun isə elə bir gücü yox idi. Bu korpus Azərbaycan xalqına düşmən olan qüvvələrə müqavimət göstərmək və milli maraqları müdafiə etməyə qadir deyildi.

Bela bər vəziyyətdə müstəqilliyinin ilk günlərini yaşayan Azərbaycana hərbi yardım göstərmək üçün Osmanlı Türkiyəsi türk hərbi qüvvələrini ölkəmizə göndərdi. Tarixi zərurətdən bu birləşmə ilə Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri vahid strukturda birləşdirilərək Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı. Osmanlı Türkiyəsinin o zaman hərbi naziri olan Ənvər paşanın kiçik qardaşı Nuru paşa bu ordunun komandanı, Azərbaycanın görkəmli hərbiçisi, general-leytenant Əliəğa Şıxlinski isə onun müavini təyin edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman hələ gənc yaşlarında olmasına baxmayaraq Nuru paşa kifayət qədər cəsarətli bir döyüşçü idi və məsuliyətli vəzifələrin icrasını öz üzünə götürməkdən heç zaman çəkinmədi. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Nuru paşanın qardaşı Ənvər paşa Türkiyənin hərbi naziri idi. Özü isə sultan qvardiyasında xidmət edirdi. Yəni qan-qada görmədən xidmət etmək üçün əlində böyük imkanlar var idi. Amma hələ Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Afrikanın şimalında Osmanlı nəzarəti altında olan arazilərin itirilməsi təhlükəsi yarananda Nuru paşa sultanın xahişi ilə, onun bu bölgəyə yollanmasına və orada Türkiyənin maraqlarının qorunmasına diqqət etməsinə icazə verildi. Bunun nəticəsi idi ki, Nuru paşa 1911-1912-ci illərdə və sonra Birinci Dünya müharibəsi illərində Trablsuqorb cəbhəsində ağır döyüşlərə qatılmışdı. O bu döyüşlərdə Qafqaz İslam Ordusuna sonrakı uğurlu komandanlıq üçün dəyərli hərbi təcrübə əldə etmişdi.

Nuru paşanın Trablsuqorb cəbhəsində göstərdiyi şücaətdən Azərbaycanın milli müdafiə fəallığının da yetərli məlumatı var idi. Paşanın Qafqaz İslam Ordusuna komandan təyin edilməsinə hərbi yardım alınması xahişi ilə İstanbulla eza edilmiş nümayəndə heyətinin rəhbəri Nağı bəy Şeyxzamanlı təklif etmişdi. Nuru paşa gərək "paşa" (general) rütbəsinə malik olmalı idi. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı təyin ediləndə o, yarıb rütbəsində idi. Lakin ölkə xaricində çox böyük sayda hərbi qüvvələrə və daha yüksək rütbəli zabitlərə komandanlıq etməli olduğu üçün ona Osmanlı sultanının qərarı ilə Azərbaycanı əldə müddətdə, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı olması ilə əlaqədar fəxri fəriq (general-leytenant) rütbəsi verilmişdi.

Azərbaycanda olduğu zaman Nuru paşa rütbəni dəşməli və səlahiyyətlərinə malik olmalı idi. Azərbaycanı da müdafiə vəzifəsi icra edən digər türk zabitlərinə də müvafiq olaraq bir üst rütbə dəşməyə səlahiyyəti verilmişdi. Nuru paşa Türkiyəyə geri döndükdən sonra fəriq rütbəsinə təhvil vermişdi və bir müddədən sonra yarıb rütbəsində təqaüd çıxmışdı. Lakin Azərbaycanı göstərdiyi çox dəyərli xidmətlərinə görə Nuru paşaya həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə "paşa"-deyə müraciət etmişdilər. Elə bu gün də Nuru paşa həm Azərbaycan, həm də Türkiyəyə paşa kimi xatırlanır. Onun şəərəfli adı elə bu ad altında ortaq tariximizdə şahidlərinə əbədlilik həkk olunmuşdur.

Amma Nuru paşa Azərbaycana yetişəndən sonra burada vəziyyətin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu gördü. Azərbaycanın istiqlaliyyətinin və yerli xalqın mövcudluğunun çox ciddi təhlükə ilə qarşılaşdığını şahid oldu. Çünki Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsindən dərhal sonra S.Şaumyanın rəhbərliyi altında hakimiyyəti ələ keçirmiş Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qüvvələri artıq Şamaxı-Göyçay yolu boyunca Qaraməryəmə qədər irəliləmiş, dəniz yolu boyunca isə əz qala Ucar çatmışdı. Bolşevik-daşnak qüvvələr Gəncəni ələ keçirməklə Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq, əhalini isə qılınclan keçirmək niyyətində idi.

Azərbaycanın istiqlaliyyətinin müdafiəsi yolunda Qafqaz İslam

Ordusu qüvvələri ilk ciddi sınaqla Qaraməryəm ətrafında qarşılaşma-lı olmuşdu. 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində bu məntəqədə artıq Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qüvvələrinin çox güclü bir qruplaşması yaradılmışdı. İyun ayının 17-də bu məntəqədə mövqə tutmuş 10-cu türk piyada alayının komandiri Osman bəy Osmanlı hərbi qüvvələrinin bütünlüklə Azərbaycana yetişməsinə gözləmədən və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə razılaşmadan bolşevik-daşnak qruplaşması üzərinə hücumu keçməyi qərara almışdı. Lakin bu hücum uğursuzluğa düşmüşdü. Türkiyə və Azərbaycan milli qüvvələri çox böyük sayda itkilər verərək geri çəkilmişdi. Bu barədə məlumat alan kimi Nuru

Azərbaycanın müstəqilliyi üçün canlarını fəda edən bütün şəhidlərimizi ehtiramla anırıq, onlara Allahdan rəhmət və ruhlarının şad olmasını diləyirik. Onlar fədakarlıqları və cəsarətləri ilə özlərindən sonra nəsilə-nəslə gücrürlə xatırlanacaq şanlı bir dastan yazaraq, Türkiyə və Azərbaycanın əbədi qardaşlığının da rəmzi oldular.

Rəcəb Tayyib ƏRDOĞAN
Türkiyə Respublikasının Prezidenti

Bakı əməliyyatının uğurunun təmin edilməsi üçün həmin alaylar Gürcüstan istiqamətində gürcü-alman qüvvələrinin, Qarabağ istiqamətində erməni-daşnak qüvvələrinin və Salyan istiqamətində Lənkəranı nəzarət altında saxlayan denikinçi qüvvələrinin Bakıya doğru hərəkət ehtimallarının qarşısını almalı idilər. Uğuru təmin edəcək bütün detalları nəzərə alınması 1918-ci il sentyabr ayının 14-də başlanan genişmiqyaslı əməliyyatın sabahı gün, yəni sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin yad qüvvələrdən azad edilməsi ilə nəticələndi. Nəhayət, müstəqil Azərbaycanın paytaxtı olaraq Bakı şəhəri öz azadlığına qovuşdu.

Nuru paşa Bakının azad edilməsi barədə həm Azərbaycan, həm də

hökuməti öz üzərinə götürəcək. Bakı şəhərinin azad edilməsi Nuru paşanın özünə yaddaqlanan səhifəsi idi. O burada zabit kimi ən böyük qələbəsini əldə etmişdi. Bu elə bir qələbə idi ki, onun sevincindən bütün Azərbaycan xalqına pay düşmüş və bu zəfər ürki qardaş ölkəmizin qəhrəmanlıq tarixinə həkk olunmuşdu. Nuru paşa Bakının azad edilməsi ilə bir komandan kimi nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirmiş və onun şəxsiyyətinə, eləcə də hünər və qabiliyyətinə bağlı olan ümidləri, etimadını doğrultmuşdu. Yorulmaz, coşğun fəaliyyəti, sönməz enerjisi ilə bu insan bütünlükdə türk xalqının müstəqil Azərbaycana olan bağlılığını əməli şəkildə nümayiş etdirmişdi.

Şərq Ordular Qrupunun komandanı Xəlil paşa Nuru paşanın bu məqamda yaşadığı anları çox incəliklə duymuş və bu duyğuları cəmi bir cümlə ilə çox dəqiq təsvir edə bilmişdi: "Nuru paşa məndən daha öncə şəhərə girərək böyük bir oteli özünə qərargah olaraq seçdi. Mən daha sonra şəhərə girdim. Cəngavər ruhlı və böyük vətənpərvər Nuru paşanın bu, bəlkə də həyatının ən gözəl günü idi".

1918-ci ildə Bakı şəhərinin yadların işğalından azad edilməsi eyni soy-kökəndən olan Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının təbii qardaşlığının bu gün də qürurla xatırlanan və çağdaş nəsilərimiz tərəfindən layiqincə dəyərləndirilən qiymətli nümunəsidir. Bu münasibətlər milli-tarixi dəyərlərə yanaşı, həm də müasir dünyanın sivil normalmasına əsaslanır və bu iki ölkənin uğurlu inkişafına etibarlı bir zəmin yaradır.

2018-ci il sentyabr ayının 15-də Bakı şəhərinin yad qüvvələrdən azad edilməsinin 100 illiyi münasibətilə Azadlıq meydanında təşkil edilmiş möhtəşəm paradada çıxış edərkən Türkiyə Respublikasının Prezidenti iki ölkə arasındakı münasibətləri belə dəyərləndirirdi: "Azərbaycanı sevinci, bizim sevincimizdir, qüruru bizim qürurumuzdur, dərdi, ağrısı, problemi də bizim problemimizdir. Azərbaycan kədarlınsa biz də kədarlınsaq, Azərbaycan sevinərsə, biz də sevinərik. Azərbaycanın ən böyük problemi olan Dağlıq Qarabağ məsələsi bizim üçün də eyni dərəcədə ağırlı problemidir".

Məhz belə bir münasibətin nəticəsi idi ki, 2020-ci ilin iyulunda Tovuz istiqamətində Ermənistan Respublikasının silahı təcavüzünə qarşı Türkiyə Respublikasının Prezidenti cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Türkiyənin xarici işlər və müdafiə nazirləri, habelə Türkiyə ictimaiyyəti qətiyyətli bəyanatlar verdilər, Türkiyənin bütün gücü ilə Azərbaycan yanında olduğunu bildirdilər. Bunun ardınca isə Türkiyə Ordusunun və Azərbaycan Ordusunun irimiqyaslı hərbi təlimlərinin başlanmasını Türkiyə rəhbərliyinin bəyanatının ardınca ciddi əməli mövqəyə dayandığını bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

2020-ci il sentyabr ayının 2-də Yunanıstan səfirinin etimadnaməsini qəbul edərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərin qardaşlığa əsaslandığını bir daha bütün dünyaya bəyan etdi. Həmin qəbul zamanı Azərbaycan Prezidenti iki ölkə arasındakı münasibətləri belə xarakterizə etdi: "Türkiyə təkcə bizim dost və tərəfdaşımız yox, bizim üçün qardaş ölkədir. Biz heç bir tərəddüd etmədən Türkiyəni dəstəkləyirik və bütün hallarda dəstəkləyəcəyik. Biz eyni dəstəyi qardaşlarımızdan da görürük. Onlar Azərbaycanı bütün məsələlərdə dəstəkləyirlər və biz onları bütün məsələlərdə dəstəkləyirik. Sizin bir daha deyilənlərim ki, Türkiyə bizim üçün təkcə dost yox, qardaş ölkədir və türklər bizim qardaşlarımızdır. Beləliklə, bütün məsələlərdə biz onların yanında olacağıq".

Bu qardaşlıq artıq tarixin sınağından çıxış bir münasibətdir. Çınaqqla zəfərində, Bakının azad edilməsində çiyin-çiyinə məhürmüyyətlərə qatılaraq şəhidliyi qəbul edən əcdadların yolunu bu gün də eyni təmənnəsizlik və fədakarlıqla davam etdirə biləcəklərini nümayiş etdirirdik. Unutmayacağıq ki, 1918-ci ildə Bakı şəhərinin yad qüvvələrdən təmizlənməsindən heç bir ay keçməmiş Osmanlı-Azərbaycan müstəqil hərbi qüvvələri Qarabağın dağlıq hissəsini də erməni-daşnak qoşunlarından bütünlüklə azad etdilər. Tarix isə daha yüksək səviyyəyə təkrarlandı. Əslində, bu tarixi təkrarlamaq həm də bizim haqqımızdır. Türkiyə ilə Azərbaycanın güclənməsinə qışqıncılıqla yanaşanlar görə bu haqiqəti unutmazlar.

Mehman SÜLEYMANOV,
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının professoru, istefada olan polkovnik, tarix elmləri doktoru

Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının Bakı zəfəri

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının düşmənlərdən azad edilməsi milli dövlətçiliyin bərpası yönündə önəmli addım idi

Adı çoxminlik dövlətçilik tariximizə 1918-ci ilin 28 mayında şəərəflə yazılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində xalqımız çox ciddi hərbi-siyasi problemlə qarşılaşmışdı. Son bir əsrə Rusiya imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilmiş Şimali Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni mərkəzi kimi formalaşmış Bakı şəhəri çarizmin süqutundan sonrakı ilk dövrdə bolşevik-daşnak qüvvələrinin nəzarəti altında idi. Bu qüvvələrin başında duranlar yeni şəraitdə Bakıda milli hərəkatın genişlənməsi ilə razılaşmayaraq öz məqsədlərinə nail olmaq üçün 1918-ci ilin martında Bakıda yerli əhaliyə qarşı amansız soyqırımı həyata keçirmişdilər.

sursatın tapılması üçün bir sıra mühtüm tədbirlər həyata keçirildi. Bütün bu işlərin görülməsi, əlaqələndirilməsi və onların düşmənin məhviyə istiqamətləndirilməsi üçün Azərbaycan hökuməti ilə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı arasında işğır əlaqə yaradıldı. Buna görə də çox dəqiqliklə atılan addımlar tezliklə öz müsbət nəticələrini verdi. Növbəti döyüş də bolşevik-daşnak qoşunlarının qəfil hücumu ilə başladı, ancaq onlar hərbi təşəbbüs əllərində saxlaya bilmədilər. Qafqaz İslam Ordusu Qaraməryəm ətrafında tarixi bir qələbə əldə etdi.

1918-ci il iyun ayının 27-30 arasında baş verən döyüşlərdə bolşevik-daşnak qoşunlarına çox ağır zərbə vuruldu. Cəbhə xəttində əsaslı dönüş yaradıldı. Qaraməryəmdən başlanan bu dönüşdən sonra Bakıya doğru uğurlu yürüş başlandı. Bu uğurlu yürüşlərin nəticəsi idi ki, 1918-ci il iyun ayının sonlarında Qafqaz İslam Ordusunun qüvvələri artıq Bakı ətrafında idi.

Bakının azad edilməsi Nuru paşanın rəhbərliyi altında aparılan döyüşlərin, bütünlükdə, Qafqaz İslam Ordusu hərəkatının uğurlu və şanlı zəfərlərinin nəticəsi idi. Bu döyüşlərdə Bakı şəhəri erməni-rus qoşunlarının və ingilislərin nəzarəti altında çıxarılaraq müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtına çevrildi. Bununla da Azərbaycanın müstəqilliyi onun başı üzərini kəsdirmiş real təhlükədən nıcaq tapdı.

Bakının azad edilməsi Türkiyə və Azərbaycan hərbi qardaşlığının birgə mübarizəsinin məntiqi nəticəsi idi. Lakin bu nəticə elə də asanlıqla hasil olmadı. Çünki Bakı uğrunda mübarizəyə, əslində, dünyanın çox böyük dövlətləri və gücləri qatılmışdır. Bir tərəfdən, Bakı Soveti ilə təmsil olunan bolşevik

Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusunun komandanı kimi Azərbaycan hökumətinə müjaciət etdi, ondan kömək istədi. Azərbaycan hökuməti də bütün imkanlarını səfərbərliyə aldı, xalqın gücünü, özmini istiqlaliyyətə qənim kəsilmə qüvvələrdən qarşı mübarizəyə istiqamətləndirdi. Bu mənada Qaraməryəm ətrafındakı döyüşlər həm də Azərbaycan hökuməti üçün müstəqilliyin qorunması yolunda ciddi bir sınaq nöqtəsinə çevrildi. Cəbhədə vəziyyətin düzəldilməsi üçün Azərbaycan hökuməti qısa bir vaxt ərzində respublikanın bütün məntəqələrindən Göyçay ətrafına milli könüllü dəstələrin göndərilməsinə nail oldu.

Osmanlı hərbi qüvvələrinin əsasını təşkil edən 5-ci Qafqaz piyada diviziyasının qərargah rəisi Rüstü bəy sonralar yazdığı xatirələrində bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən Qaraməryəm ətrafına səfərbər edilmiş milli könüllü dəstələrinin ümumi sayı hətta Azərbaycana gəlmiş türk diviziyasının şəxsi heyətinin sayından da artıq idi.

Bundan əlavə, Azərbaycan hökuməti tərəfindən məntəqələrdə ərzaq toplanması və qoşunlara çatdırılması təşkil edildi, silah və

keçirilməsi üçün Almaniyaya hətta Birinci Dünya müharibəsində müttəfiq olduğu Osmanlı Türkiyəsi ilə qarşıdurma getməkdən də çəkinmədi. Belə ki, Almaniyaya rəhbərliyi 1918-ci il avqust ayının 27-də bolşevik Rusiyası ilə anlaşma imzalamıqla, Osmanlı Türkiyəsinin iradəsinin əksinə olaraq, Bakı neftini bölüşdürmək haqqında razılığa gəldi.

Həmin anlaşmanın 6-cı fəslinin 14-cü maddəsinə əsasən, Almaniyaya öz imkanlarından istifadə etməklə Osmanlı hərbi qüvvələrinin Bakıya doğru irəliləməsinə durdurulmalı, bolşevik Rusiyası isə gələcəkdə sahib olacağı Bakı neftinin dördü birini Almaniyaya güzəştə getməli idi. Bu razılaşmanın icrasına nail olmaq üçün Almaniyanın əlində kifayət qədər imkan var idi. Belə ki, çox sayda Alman zabit və general qarşılıqlı razılaşmaya əsasən, Osmanlı Türkiyəsinin Hərbi Nazirliyində, Baş Qərargahında yüksək vəzifələrdə tutuldu. Onlar Osmanlı ordusunun fəaliyyəti ilə bağlı qərar qəbul edilməsinə təsir etmək imkanlarına malik idilər.

Almaniya ilə sovet Rusiyası arasında belə bir anlaşmanın imzalanması həm Cümhuriyyət rəhbərliyinin, həm də Osmanlı hökumətinin sətir etirazı ilə qarşılaşdı. 1918-ci il sentyabr ayının əvvəllərində İstanbulda olan Məmməd Əmin Rəsulzadə Almanyanın bu şəhərdəki səlahiyyətli nümayəndəsi qraf Valdburqla görüşərək Azərbaycan hökuməti adından ona etiraz notası təqdim etdi. Elə həmin günlərdə Berlində səfər edən Osmanlı baş naziri Tələt paşa da Almanyanın Xarici İşlər Nazirliyində aparılan müzakirələrində bu ölkə ilə sovet Rusiyası arasında imzalanmış anlaşmaya öz etirazını bildirdi.

Amma artıq zəifləməkdə olan Osmanlı Türkiyəsi Almanyanın təzyiqlərinin qarşısını almaqda ciddi bir nəticəyə nail ola bilmədi. Hətta Almanyanın hərbi naziri olan marşal Lütdöndör 1918-ci il avqust ayının 4-də Osmanlı hərbi naziri Ənvər paşaya teleqram göndərərək Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru irəliləməsinin dərhal dayandırılmasını tələb etdi. O bildirdi ki, bu tələb əməli olunmasa Osmanlı ordusu sıralarında olan alman zabitlərinin hamılıqla geri çağırılması haqqında Almaniya imperatoru qarşısında məsələ qaldıracaq.

Bu təzyiqlər Azərbaycana münasibətdə Ənvər paşanı öz iradəsindən döndərə bilmədi. Lakin dəniz yolu ilə Bakıya göndərilən həmin qüvvələrə general Denstevil rəhbərlik edirdi. Məhz bu qüvvələrin Bakıya gəlməsindən sonra şəhər ətrafındakı hərbi mövqeləri bir qədər möhkəmləndirmək və bununla Qafqaz İslam Ordusunun 1918-ci il avqust ayının 5-də Bakının azad edilməsi üçün başlanan ilk hücumunun qarşısını almaq mümkün oldu.

Bundan başqa, Almaniyaya da Bakı neftinə sahib olmaq üçün çox ciddi cəhd göstərirdi. Bu dövlət Gürcüstan ərazisində möhkəmlənməklə Bakı ilə bağlı təəcüzbəzkar planların icrasına daha da yaxın olmağa çalışırdı. Bakı neftinə sahib olmaq niyyətinin həyata

gətirilməsi üçün Almaniyaya hətta Birinci Dünya müharibəsində müttəfiq olduğu Osmanlı Türkiyəsi ilə qarşıdurma getməkdən də çəkinmədi.

Almaniyanın tələbi ilə burada adları çəkilən məntəqələrdən keçən xətt Azərbaycan və Türkiyənin hərbi qüvvələrinin dayanmalı olduğu xətt idi. Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri bu xətti Bakıya doğru aşmamalı və əgər aşmışda geri qayıtmalı idilər. Yəni Almaniyaya tələb edirdi ki, Bakı ətrafına yetişmiş olan Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri geri çəkilib bu xəttin qorubidən qərar tutunsunlar.

Osmanlı ordusunun bütün yazışmaları alman zabitlərinin nəzarəti altında olduğundan Ənvər paşanın bu məktubu, əslində, alman zabitlərinin diqqətindən yayınılmamasına hesablanmışdır. Ənvər paşasının həmin hərbi qüvvələrinin tabe olduğu Şərq Ordular Qrupu komandanının müavini Esat paşaya gizli məktub göndərdi, ona Qafqaz İslam Ordusunun Bakı üzərinə hücumunun dayandırılması üçün verilən son göstərişlərin məcburiyyətindən imzalandığını Nuru paşaya çatdırılmasını tapşırırdı. Ənvər paşa təkidlə bildirdi ki, Bakı üzərinə hücumun dayandırılması ilə bağlı imzalanmalı biləcəkdir heç bir əmr icra edilməsinə və Bakının qısa zaman ərzində azad edilməsi təmin edilsin. Ənvər paşanın Esat paşaya göndərdiyi məktubunun bir yerində deyilirdi: "Ehtimal ki, mən yenə buradakı duruma görə Azərbaycanı da Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin nəzarəti altına gətirəcəyəm".

Bələ ciddi təzyiqlərin olmasına baxmayaraq, Bakı şəhərinin azad edilməsinin qarşısını almaq mümkün olmadığı. Bu tarixi vəziyyətin həll edilməsi ilə bağlı 1918-ci il sentyabr ayının əvvəllərində Nuru paşa və Əliəğa Şıxlinski birlikdə Bakı ətrafına gəldilər və son döyüşə hazırlıq işlərinə rəhbərliyi öz üzərinə götürdülər. Nuru paşa Bakı ətrafına yetişəndən artıq yeni bir türk diviziyası da Azərbaycana gəlmişdi. Ancaq bu diviziyadan əlavə, Azərbaycan daxilində, xüsusilə Bakı ətrafı kəndlərdə yeni səfərbərlik işləri aparıldı, böyük sayda Azərbaycan könüllü dəstələri və milli hərbi qüvvələr də son hücumu uğrunda səfərbər edildi.

Bakı şəhəri üzərinə döyüş üçün bir neçə plan hazırlansa da, Nuru paşa onların heç birini qəbul etmədi. O, Əliəğa Şıxlinski ilə məsləhətləşməklə öz planını hazırladı. Həmin plana əsasən çox ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. O cümlədən, Azərbaycanın müstəqilliyinə yad olan qüvvələrin Bakı şəhərinin azad edilməsinə göstərə biləcəyi müdaxilələrin qarşısını almaq üçün Əlahiddə Azərbaycan korpusunun 1-ci Qazax və 3-cü Zaqatala piyada alayları Gürcüstanla sərhəddə, 2-ci Qarabağ alayı Ağdam ətrafında, 4-cü Ağdaş piyada alayı isə Salyanla Ələt arasında cəmləndirilmiş şəkildə yerləşdirilmişdir.

Türkiyə hökumətlərinə, Baş komandan vəkil və hərbiyyə naziri Ənvər paşaya dərhal rəsmi teleqramlar göndərdi. Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi teleqramında Nuru paşa bildirdi ki, Bakı şəhəri ayın 15-də saat 9 ərəfəsində düşmən qüvvələrdən azad edilmişdir, İslam Ordusu komandanı başqa bir teleqramında isə Azərbaycan hökumətindən xahiş edirdi ki, Bakıda ictimai asayişin qorunması üçün Gəncədən polis qüvvələri göndərsin.

Bakı şəhərinin yad qüvvələrin işğalından azad edilməsi AXC və Osmanlı hökumət nümayəndələri, bütünlükdə, Azərbaycan xalqı tərəfindən çox böyük sevinc və təntənə ilə qarşılandı. Bu münasibətlə Nuru paşaya göndərdiyi teleqramında Ənvər paşa yazırdı: "Böyük Turan imperatorluğunun Xəzər kənarında zəngin bir qonaq yeri olan Bakı şəhərinin zəbt xəbərini böyük bir sevinc və mutluluqla qarşıladım. Türk və İslam tarixi sizin bu xidmətinizi unutmayacaqdır. Qazilərimizin güzündən öpər, şəhidlərimizə fatihələr ithaf edirəm".

Azərbaycan hökumətinin rəhbəri Fətəli xan Xoyski isə öz sevincini Nuru paşaya göndərdiyi teleqramında belə ifadə etmişdi: "Qafqaz İslam Ordusu komandanı, səadətli Nuru paşa hazıratınız! Komandanız altında bulunan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın başkəndi olan Bakının düşməndən təmizlənməsi münasibətilə millətım, zati-həmiyyəti-pərvarələrinizə və dünyanın ən cəsur və soylu əsgəri olan türkün oğullarına minnətdar olduğumu arz etməklə iftixar edirəm".

Bakının azad edilməsi Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanı 4 aylıq fəaliyyətindən təntənəsi idi. Nuru paşa sentyabrın 16-da bu tarixi hadisə şəərəfinə hücumda iştirak edən qüvvələrin rəsmi keçidini keçirməyi qərara aldı. Bu parad qəhrəmanlığı ilə uzun bir yol keçmiş Türkiyə və Azərbaycan döyüşçülərinin əsgəri qardaşlığının və qələbəsinin nümayişinə çevrilməli idi.

Sentyabrın 16-da səhər Qafqaz İslam Ordusunun Bakının aşayışında dayanan hissələrindən başqa, qalan qüvvələrin paradi keçirildi. Bu rəsmi keçid Qırımlı Qışla adlanan məntəqədə təşkil olundu. Həmin dövrdən qalma səxmərlərdə görülmüşdür ki, Qırımlı qışla indi Bakı Dövlət Universiteti yerləşən yerdən Biləcəri yolunaqədər olan sahədə idi. Rəsmi keçiddə Nuru paşa, Xəlil paşa, Əli ağa Şıxlinski, Həbib bəy Səlimov, Azərbaycan parlamentinin və hökumətinin bir sıra üzvləri iştirak edirdilər.

Rəsmi keçid bitəndən sonra adları çəkilən şəxslər, qonaqlar və qoşun hissələri şəhərə daxil oldular. Generallar və bəzi şəxslər də belində idilər. Onların ardınca isə nizami şəkildə piyada, topçu, süvari və köməkçi hissələr hərəkət edirdi. Bütün xalq küçələrə çıxaraq Qafqaz İslam Ordusunun qalib qoşunlarını salamlayırdı. Mövcud olan bəzi məlumatlara görə, qoşunlar və onların pişvazına çıxan xalq Azadlıq meydanına (indiki Sahil bağı-red.) yığışdılar. Nuru paşa buraya toplanmaları salamlayırların qarşısında çıxış etdi. O qeyd etdi ki, bundan sonra din, dil və irq ayrılığına yol vermədən hər bir insan bərabər olacaq, onların canları və malları təminat altına alınacaq, bütün insanlara qarşı eyni qanunlar tətbiq ediləcək və duruma nəzarət Azərbaycan